

УДК 94(477)"16"

Т. Р. Ковалець

ПОВСТАННЯ 1630 р. В УКРАЇНІ ЗА НОВОЗНАЙДЕНИМИ ПОЛЬСЬКИМИ РЕЛЯЦІЯМИ: ПУБЛІКАЦІЯ ДЖЕРЕЛ

У статті проаналізовано висвітлення козацького повстання 1630 р. у двох нововіднайдених листах-реляціях польного коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського до короля Речі Посполитої Зигмунта III Вази. Наголошується, що ці звіти є доволі інформативними та дають змогу не тільки по-новому дослідити перебіг козацького виступу, а й простежити чимало досі невідомих його сторінок, зокрема тих, які стосуються Переяславської битви. У додатку згадані документи з примітками та коментарями публікуються вперше.

Ключові слова: козацьке повстання 1630 р., Станіслав Конєцпольський, Тарас Федорович, Військо Запорозьке, Річ Посполита, публікація джерел.

Козацькі повстання 20-х рр. XVII ст. були потужними виступами Війська Запорозького проти Речі Посполитої, які засвідчили зростання українського козацтва як військової та соціально-політичної сили. Упродовж усього часу їхнього вивчення цих повстань (а він починається від «Історії Русів» [1, с. 124–125] і триває вже понад два століття) українським та зарубіжним дослідникам завжди давався взнаки гострий брак джерельного матеріалу. Відомо, що через деякий час після закінчення бойових дій 1630 р. польові звіти офіцерів коронного війська були засекречені, а згодом, як вважалося, загинули у вогні Другої світової війни [2, с. 116]. Історики, які займалися різними аспектами цього виступу (в українській історіографії найбільше С. Рудницький [3] та М. Антонович [4], у польській В. Томкевіч [2]) змушені були спиратися на розрізнені актові документи, що тільки дотично стосувалися козацького виступу, а також повідомлення Львівського літопису [5, с. 105–111], де міститься наративний огляд партизанської боротьби повстанців і перебігу Переяславської битви.

Зі здобуттям Україною незалежності евристичний пошук джерел, котрі допомогли б заповнити чимало прогалин у перебігу повстання 1630 р., був успішно продовжився українським істориком Ю. Мициком. Дослідникові вдалося виявити лист-реляцію польського шляхтича із поля бою під Переяславом, де було наведено важливі відомості про збір і пересування козацьких загонів Сіверщиною і Наддніпрянщиною, тактичні прийоми і матеріальне забезпечення запорожців на початку Переяславської битви, козацькі укріплення і т. под. [6]. Ряд інших документів – переважно це звіти інформаторів московських воевод – нещодавно було знайдено і опубліковано російськими дослідниками Б. Флорею [7], А. Маловим та польським Т. Бохуном [8].

Під час тривалих архівних пошуків нам пощастило у фондах мікрофільмів Бібліотеки Народової у Варшаві (в «Теках Нарушевича» Бібліотеки князів Чарторийських) та Відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки імені Василя Стефаника НАН України (фонд № 103 – Архів Сапег з Красічина) виявити джерела, повідомлення яких значно доповнюють джерельну базу козацького виступу 1630 рр. Це два листи-реляції (тобто рапорти, звіти) польного коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського до короля Речі Посполитої Зигмунта III.

Перша з цих реляцій датована 17 квітня. Польський командувач повідомляв, що він якраз рушав, вірогідно, зі своєї резиденції – Бару, з основними силами коронного війська на Подніпров'я проти збунтованих козаків. С. Конєцпольський подав імена кількох магнатів, які зі своїми надвірними загонами прилучилися до нього, і скаржився на затягування підготовки артилерії кварцянних підрозділів до походу, для якої бракувало візників.

Із листа вперше дізнаємося про приблизну чисельність авангарду польського війська, котрий діяв під орудою ротмістра Самійла Лаща: ці сили начебто налічували «кільканадцять» хоругв, окрім його власних, тобто 1–2 тис. кінноти. Коротко повідомлялося також про перші сутички загонів Лаща, розвідувально-диверсійна діяльність яких не увінчалася успіхом, оскільки козаки використовували для захисту возовий табір та відбили всі атаки польських загонів. Стосовно ж дій повстанців, то у реляції вказувалося, що запорозьке військо вже вступало до Києва, тобто цей населений пункт якимось чином перебував у планах козацького командування. Отримавши від розвідників інформацію про чергове просування повстанців у напрямку Києва, польний гетьман, вочевидь, вважав, що саме Київ стане центром козацького спротиву. Також зустрічаємо скарги на «хлопську природу» повстанського війська, тобто значну наповненість козацьких лав посполитими – міщанами і селянами.

Другий, значно ширший звіт польського командувача був написаний 18 травня, у розпал Переяславської кампанії. С. Конєцпольський навів перебіг досі невідомого в історіографії бою під Переяславом 16–18 травня, під час якого запорожці рухомим табором із використанням гуляйгородів атакували польський обоз і «впродовж цілих двох днів і ночей з гармат і рушниць... стрілялися» з коронними жовнірами. У реляції наголошується на впевненості козаків у своїх силах і подається чимало унікальної інформації, зокрема про активне використання повстанцями доволі численної кінноти, яка на полі бою діяла окремо від козацького табору й намагалася на рівних протистояти коронним хоругвам. Деякі факти стосуються особового складу повстанського командування: так, запорозького гетьмана Тараса Федоровича С. Конєцпольський назвав «зрадником», вочевидь натякаючи на його минулу службу в козацькому реєстрі, а також зазначив, що Тараса ще до бою 16–18 травня козаки «зі старшинства зняли». Це кардинально змінює

усталене в історіографії твердження про одноосібне керування Федоровичем повстанським військом упродовж усієї кампанії 1630 р. Свідчення реляції змальовують масовість повстання, на яке піднялося «мало не все хлопство» задніпровське та сіверське. Бої з бунтівниками польний гетьман намагався показати як безперервний ряд перемог коронного війська, однак його скарги на відсутність у війську важкої артилерії, драгунів і шляхетських почтів указує на приховане глибоке занепокоєння долею кампанії. Більше того, попри дотримання офіційного такту, тон листа передає роздратування й агресивну налаштованість С. Конєцпольського, навіть у чомусь виклик його Зигмунтові III: гетьман повідомляв, що знає про наміри короля заспокоїти запорожців мирними методами, однак сам він не допускає жодних компромісів із козаками, які начебто «всю Польщу знищити обіцяють», та й надалі чинитиме з ними «твердо», тобто діятиме з позиції сили.

Отож, маємо справу з цінними джерелами, у яких розкрито чимало досі невідомих сторінок козацького повстання 1630 р. Реляції С. Конєцпольського, зважаючи на їхній зміст, також можуть бути використані для дослідження тогочасних польсько-турецьких і польсько-молдавських стосунків, взаємовідносин між представниками польської еліти.

* * *

У додатку згадані документи наводимо першодруком із власним перекладом, коментарями і примітками. Обидва листи дійшли до нашого часу в копіях. Реляція від 17 квітня була записана копіїстом у дещо скороченому вигляді, на що вказує, зокрема, розірваний виклад думки, який зустрічаємо в першому реченні. Із примітки над документом стає зрозумілим, що він походить з архіву останнього короля Речі Посполитої Станіслава II Августа Понятовського (1732–1798), який прославився розкішними колекціями книг і власним багатим архівом. Лист С. Конєцпольського від 18 травня був переписаний з оригіналу, що зберігався у матеріалах польського графа, теж відомого поціновувача старовини Вандаліна Пусловського (1814–1884).

Оригінальний текст реляції передано згідно з усталеною інструкцією для видання таких історичних джерел [9], а також із наслідуванням методики, застосовуваної в сучасних подібних археографічних публікаціях [див., наприклад: 10, 11]. Із маленької літери подано тогочасні офіційні посади («hospodar», «starosta», «wojewoda»), історичні означення («zadnieprny», «wołoski»). Для зручності сприйняття тексту здійснено незначний переділ речень. Сумнівно прочитані та перекладені фрагменти акцентовані знаком (?), а розшифрування скорочених частин слів та пропущених слів, ключових для розуміння думки, подано у квадратних дужках.

Перелік скорочень

J.M. – Jego Miłość
J.M.P. – Jego Miłość Pan
P.m.m. – Panie mój miłościwy
W.K.M. – Wasza Królewska Miłość
B.K.M. – Ваша Королівська Милість
Й.М. – його милість
Й.М.П. – його милість пан
П.м.м. – пане мій милостивий

ДОДАТОК

Документ 1

Реляція польного коронного гетьмана С. Конєцпольського до короля Зигмунта III. Із Бару (?), 17 квітня 1630 р.

/125¹/ Przyszło mi stąd² na chorągwie pozad zostające, na furmany pod armatę i municję ze Lwowa oczekiwać. Lecz widząc, że ta swawola coraz to bardziej górę bierze, lubo J.M.P. kamieniecki, J.M.P. starosta kałuski i inni³ do wojska W.K.M. P.m.m. bieżeli, ruszam się jednak, wzięwszy tą⁴ lżejszą armatę⁵ (gruki⁶ za przybyciem furmanów kazawszy za sobą następować) dnia dzisiejszego na uskromienie tego łotrowstwa. Miałem dnia wczorajszego od P. Łaszczka wiadomość, który przed przyjazdem J.M.P. kamienieckiego tamto kilkunasto skupionych chorągwi mając i

¹ В оригіналі над текстом документа: зліва – «1630, die 17 Aprilis», справа «Ex Ms. Arch. Stan. Aug. Regis». Титул – «Kopia listu p. hetmana do króla J[ego] M[ilości]ci».

² В оригіналі «wtąd».

³ В оригіналі «insi».

⁴ В оригіналі «tę».

⁵ В оригіналі «harmatę».

⁶ Незрозуміле слово. Можливо, малося на увазі «z drugą».

swoich prywatnych kilka zawiadywał, że ten zdrajca Taras¹ iz tym swawoleństwem swoim ku Kijowu powrócił, z którym w drodze ustawicznie się te chorągwie ścierały, jednak bez armaty, bez piechoty trudno potężny tabor rozerwać miały.

Przysłał do mnie ten zdrajca dwóch najprzedniejszych buntowników nie dla czego inszego, tylko żeby wyspiegowali, jakim sercem ten zapal przyjmujem[y], których przyjmawszy jako się zdrajców przyjmować godzi, i onych zatrzymawszy, mam nadzieję w miłosierdziu Bożym, że wkrótce ukaże się im, jako mają szanować majestatu W.K.M. i wolę² jego pełnić. A patrząc na przyrodzenie chłopskie i okrucieństwo tego łotrowstwa, którzy i żonom, i dzieciom wiernych W.K.M. kozaków nie przepuszczają, że z niemi też *rigidius* postąpić przyjdzie. Pewien, że W.K.M. P.m.m. za złe nam nie będziesz raczył mieć. Dragoni aby prędko mogli do wojska W.K.M. przybyć, pilnie a uniżenie proszę.

Miałem być według³ przeszłego oznajmienia mego do Solimana Baszy posłać, ale dowiedziawszy się, że jego manzulowano i na jego miejsce Murata Baszę naznaczono, którego jeszcze tu tak blisko nie masz, przyszło mi [to] zaniechać. Napisałem jednak w tej *materji* list przystojny do hospodara wołoskiego, informowawszy, aby go jako najprędzej po Porty, więc i do Kapitan Baszy, który już ma być na Czarnym morzu, kopię onego odesłał. Rozumiem, iż nie zechcą nam Turcy tak pożądaney sobie imprezy naszej przeszkodzić. Ale nie dufając wierze pogańskiej ostawuję część wojska W.K.M. na samej Ukrainie dla czynienia wstępu najazdom pogańskim. Jeżeli⁴ też da Pan Bóg prędko tę swawolę w Kijowie, a do inszej W.K.M. usługi się powrócę.

Któremu wierne poddaństwa z powolnością służb moich pilnie oddaję.

Переклад

/125/ Довелося мені через це очікувати на хоругви, що позаду залишалися, на візників для гармат і припасів зі Львова⁵. Бачачи, однак, що та сваволя все більше бере гору, а Й.М.П. кам'янецький⁶, Й.М.П. староста калуський⁷ та інші до війська В.К.М. П.м.м. втекли, все ж рушаю сьогодні на упокорення того лотровства, взявши ті легші гармати (...⁸ після прибуття візників наказавши за собою йти). Вчора мав я повідомлення від пана Лаща⁹, який перед приїздом Й.М.П. кам'янецького там кільканадцять зібраних хоругв¹⁰ маючи (і кількома своїми приватними керував), що той зрадник Тарас із тими свавільниками своїми до Києва повернувся, з якими в дорозі постійно ті хоругви мали бої, однак без гармат, без піхоти важко їм було розірвати потужний табір.

Прислав до мене той зрадник двох найперших бунтівників не для чого іншого, тільки щоб вивідали, із яким серцем приймаємо той запал, яких я, прийнявши, як зрадників приймати годиться, і їх затримавши, маю надію у Божому милосерді, що скоро побачать, як мають шанувати маєстат В.К.М. і його волю виконувати. А дивлячись на хлопську природу і брутальність тих лотрів, які і дружинам, і дітям вірних В.К.М. козаків спуску не дають, що з ними теж суворіше вчинити доведеться. Впевнений, що В.К.М. П.м.м. за złe нам того не зволиш взяти. Пильно і покірно прошу, щоб драгуни¹¹ чим швидше могли до війська В.К.М. прибути.

Повинен я був, як повідомляв останнього разу, послати до Сулеймана-паші¹², але довідавшись, що його задушено¹³ і на його місце Мурата-пашу¹⁴ призначено, якого ще тут так близько нема, довелося мені це занехаяти. Написав я, однак, у цій справі пристойного листа до волоського господаря¹⁵, поінформувавши його, щоб він якнайшвидше до Порти¹⁶, тож і до Капітана-паші¹⁷, який вже має бути на Чорному морі, його копію

¹ В оригіналі «Tarasz».

² В оригіналі «wolq».

³ В оригіналі «wedluk».

⁴ В оригіналі «azali».

⁵ У той час у Львові був розташований цейхгауз кварцяного війська Речі Посполитої.

⁶ У той час кам'янецьким старостою був польний коронний писар Стефан Потоцький.

⁷ Із 1615 р. калуським старостою був Лукаш Жулкевський.

⁸ Незрозуміле слово.

⁹ Самуель Лац Тучапський – відомий тогочасний розбійник, ротмістр коронного війська.

¹⁰ Хоругва – кінний підрозділ війська Речі Посполитої, який налічував переважно 100–150 вояків.

¹¹ Драгуни – у війську Речі Посполитої підрозділи, озброєні вогнепальною та холодною зброєю, що пересувалися на конях, однак вели бій у пішому строю.

¹² Особу ідентифікувати не вдається.

¹³ У Порті того часу була поширена страта урядників через задушення шовковою мотузкою.

¹⁴ Особу ідентифікувати не вдається.

¹⁵ Тут мається на увазі правитель Молдавського князівства.

¹⁶ Порта (від тур. *Bâb-ı Âli* – Висока Порта) – історичне означення двору й уряду турецького султана, а також усієї Османської імперії.

¹⁷ Капітан-паша (точніше – капудан-паша) був адміралом османського флоту. У 1626–1631 рр. цю посаду займав Хасан-паша.

відіслав. Розумію, що не захочуть нам турки так собі жаданій імпрезі перешкодити¹. Однак не довіряючи поганській вірі, залишаю частину війська В.К.М. на самій Україні для оборони від нападів поган. А якщо Бог також приведе швидко ту сваволю до Києва, то я до іншої служби В.К.М. повернуся.

Якому вірно підданство і покірність моєї служби пильно віддаю.

Muzeum Narodowe w Krakowie. – Biblioteka książąt Czartoryjskich. – Sygn. 123 : Teka Naruszewicza. T. 123 (Biblioteka Narodowa. – Oddział mikrofilmów. – Mf. 6661). – S. 125.

Документ 2

Реляція польного коронного гетьмана С. Конєцпольського до короля Зиґмунта III. 3-під Переяслава, 18 травня 1630 р.

/543²/ Najjaśniejszy Miłościwy Królu Panie a Panie mój miłościwy!

Po przeszłym pisaniiu moim do W.K.M. P.m.m., czekając jako na armatę z Baru, tak i na ludzie książęcia J.M.P. krakowskiego, nie przyszło mi nic gruntownego z tymi zdrajcy, siedzącymi w tak sfortyfikowanym taborze zacząć: upędzalo się ich tylko czatami, nie dopuszczając się jeździe ich nigdzie wychylić, aby tym prędzej utęsknieni mogli ad sanio³rem mentem przywiezieni być.

Ale złość i upór nieodmiennie trwa, widząc, że bez piechoty w ich okopie radzić im trudno. Zdobyli się onegdaj we czwartek ma takowe bezpieczeństwo, że chcąc obóz W.K.M. P.m.m. znosić, ze dwóch stron poczyniwszy sobie potężne hulajgrody z nimi w pole wyszli. Wsparta zaraz od nas jazda ich i jedna do miasta wpędzona, druga w ówiat³ różna poszła. Z piechotą była przy trudniejszej sprawa, bo lubo po dwakroć wojsko W.K.M. siekąc w ich⁴ tabor wpadli, nie mogli jednak, odnosząc od strzelby wielką szkodę w koniach, taboru rozerwać, który już nie tak z chęci, jako z musu na strzelenie z muskietu od obozu naszego stanął, gdzie przez całe dwa dni i noce z dział i rusznic pieszo z tymi zdrajcy strzelaliśmy się. Na drugą noc, gdy ich na koło redutami opisywać począł, do których kopania i osadzania towarzystwo z wojska W.K.M. z ochoty swej z koni rzucili się, /543zв/ nie mogli już tego zdzierżyć. Co za pomocą Bożą by no była nadeszła armata z ludźmi książęcia J.M.P. krakowskiego, już by mi byli z tego miejsca nie uszli, ale doczekawszy się ciemnej nocy pospieszyli do okopu swego nazad. Goniło się ich i rwało, ile ciemna noc pozwolić mogła.

Lubo jako w przeszłych, tak i w terażniejszym razie wielką odnieśli klęskę, żadnej inklinacji do upokorzenia ich majestatowi W.K.M. P.m.m. nie widzę. Życzyłbym bez rozlania krwi według pisanja W.K.M. P.m.m. tę sprawę accomodować, patrząc i na gotowość pogańską, którzy zmierzają do państw W.K.M., patrząc na bliski czas wy[.]jściu czwerci, po której jeśli zapłata nie dojdzie, widzę, że się wojsko W.K.M. w służbie zatrzymywać nie chce.

Ale widząc taką jawną ich rebelię, którzy lubo to Tarasa⁵ tego zdrajcę z starszeństwa degradowali, wydać go jednak nie chcą. Nie widzę sposobu, jakoby z nimi cum dignitate W.K.M. i z bezpieczeństwem Rzeczypospolitej komponować. Bo kiedy ta sprawa ledajako strzeż Boże paść miała, żaden by z tych między nimi, którzy wiary W.K.M. dotrzymali mieszkać nie mógł i musieliby wszyscy domostwa swego odbieżeć. Do tego taka by się rozmnożyła swawola, jakiej przed tym nie bywało nigdy, gdyby bez karania takowy ich postępek impune iść miał. To W.K.M. P.m.m. szczerze piszę, że nie tylko ci zdrajcy, którzy tu w tym okopie siedzą, ale wszystko, co tu zadnieprne⁶ chłopstwo słuszna [rzecz] by pod jeden miecz puścić i lepiejby, żeby /544/ w tym miejscu pokrywa rosła, niż żeby tacy ludzie mieszkać mieli, którzy periculum reipublicae minantur. Już wszystko chłopstwo niemal tak dzierżawcom W.K.M., jako i panom swym dziedzicznym rebellizowało na zdrowie ich żon, dzieci, wszy[.]tkich dostatków odkrycie następują i w Siewierszczyźnie w dzierżawach królewicz[.]a J.M. co się dzieje, wiem, że W.K.M. P.m.m. już wiedzieć raczysz. Z przodku⁷ ja zaraz nie lekko klócił ten zapal i teraz tego racz W.K.M. być pewien, jeśli surowości większej nie zażyją z nimi i turecką wojnę prędko Rzeczypospolitej przyniosą i sami w wielkie nas niebezpieczeństwo przywiodą.

Dragonów Butlerowych jeszcze nam⁸ nie widać, którzy gdy[by] byli wcześniej od W.K.M. [i] panów komisarzów odprawieni i nam⁹ posłani, dawno by się był tej swawoli¹⁰ uczynił koniec. Starać się jednak będę zażywając wszystkich

¹ Мається на увазі збройне придушення коронним військом козацького повстання.

² Нанис у верхньому лівому куті: «Stanisław Koniecpolski». Титул документа: «Z obozu pod Perejasławiem 18 maja 1630 [r.]. Hetman (koronny) do króla».

³ Незрозуміле слово. Можливо, малося на увазі «świat».

⁴ В оригіналі «nich».

⁵ В оригіналі «Tarasza». Примітка на полях «może Tarasza».

⁶ В оригіналі «za Dnieprne».

⁷ Незрозуміле слово. Можливо, малося на увазі «z przodku».

⁸ Виправлено з «там».

⁹ Виправлено з «там».

¹⁰ В оригіналі «swej wolej».

sposobów, aby się mogło jako najlepiej usłużyć W.K.M. P.m.m. Panu staroście ulanowskiemu posyłam *inservitię*, nie wątpię, że się wybierze prędko i zechce usłużyć W.K.M.

Aleksander gospodar wołoski zrzucony, a Mojżeszowi Mohile synowi Simeona wojewody to państwo dano. O Tatarach dają mi znać szpiegowie moi, że pewnie będą¹, na których J.M.P. starosta braclawski ma pilne oko. Życzylbym co więcej wojska przydać mu, ale większe niebezpieczeństwo z tych zdrajców upatrując, którzy dufając w liczbę swoją wszy[s]tką Polskę² zno- /544зв/ сіć obiecują.

Przychodzi mi tu już tę sprawę³ kończyć obwieściwszy obywateli tamtych krajów, aby ostrożnymi byli i do tamtej części wojska W.K.M. z ochotą się stawili i kupili.

Oddając zatem wierne poddaństwo i uniżone [usługi].

Z obozu pod Perejasławiem⁴ die 18 Mai 1630 [roku]⁵.

Переклад

/543/ Найясніший милостивий королю, пане а пане наш милостивий!

Після останнього мого листа до В.К.М. П.м.м., чекаючи як на гармати з Бару, так і на людей князя Й.М.П. краківського⁶, не довелося мені нічого важливого починати з тими зрадниками, що у так укріпленому таборі сидять: заганялося їх тільки чатами⁷, не дозволяючи їх кінноті ніде вихилися, щоби швидше оточені могли бути до розуму⁸ приведені.

Однак злість та впертість [їх] незмінно тривають, бачачи, що без піхоти у їх окопі щось із ними зробити важко. Зібралися вони якось у четвер⁹ на таке зухвальство, що, прагнучи обоз В.К.М. П.м.м. розгромити, із двох сторін поробивши собі потужні гуляйгороди¹⁰, з ними у поле вийшли. Ми одразу ж відкинули їх кінноту: одну частина до міста загнали, інша... порізно пішла. Із піхотою була важча справа, бо хоч двічі військо В.К.М. січучи в їх табір вривалися, не могли, однак, зазнаючи від мушкетів¹¹ великої шкоди в конях, табору розірвати, який уже не так із охоти, як із примусу на постріл з мушкету від нашого обозу став, де впродовж цілих двох днів і ночей з гармат і рушниць ми пішо з тими зрадниками стрілялися. На наступну ніч не могли вже вони того витримати, коли їх навколо редутами¹² я обводити почав, до копання і обсадження яких товариство з війська В.К.М. охоче спішилося. /543зв/ З Божою допомогою, як тільки б підійшли гармати з людьми князя Й.М.П. краківського, вже були б [вони] із того місця не втекли, однак, дочекавшись темної ночі, поспішили до окопу свого назад. Гналося їх і рвалося, скільки ніч темна дозволити могла.

Хоч попереднього та цього разу зазнали вони великої поразки, ніякого схиляння їх до покори В.К.М. П.м.м. не бачу. Хотів би я без пролиття крові, згідно із листом В.К.М., цю справу владнати, зважаючи і на готовність поган, які прямують до земель В.К.М., зважаючи і на близький час виходу кварти¹³, після якої, якщо платня не прийде, бачу, що військо В.К.М. на службі затримуватися не хоче.

Однак, бачачи такий явний їх виступ, які, хоч Тараса, того зрадника, зі старшинства зняли¹⁴, видати його не хочуть. Не бачу іншого способу, як би з ними із достойниками В.К.М. і з безпекою Речі Посполитої домовитися. Бо коли та справа абияк, Боже бережи, вирішитися б мала, жоден із тих між ними, хто віри В.К.М. дотримали, мешкати б не зміг і всі мусили б дім свій залишити. До того розмножилася б сваволя, якої раніше ніколи не

¹ В оригіналі «*bendq*».

² В оригіналі «*wszystką Polską*» виправлено на «*wszystkę Polskę*».

³ В оригіналі «*te sprawę*».

⁴ В оригіналі «*Periaslawiem*».

⁵ Нижче примітка іншою рукою «*Kopia współczesna listu w zbiorach Wandalina Pusłowskiego. T 7 N 29*».

⁶ Йдеться про князя Єжи Збаразького, який у 1620–1631 рр. займав посаду краківського каштеляна.

⁷ Чата – кінний загін із розвідувально-диверсійними функціями.

⁸ Дослівний переклад: «*ad saniores tentem*» – «до здоровіших мужів», тобто вказується на духовне здоров'я козаків.

⁹ Йдеться про 16 травня.

¹⁰ Гуляйгороди (інша назва – «штахети») – пересувні дерев'яні укріплення, що мали вигляд покладених на колеса великих дерев'яних (переважно дубових) щитів із вирізаними бійницями, дозволяли вести мушкетний і гарматний вогонь, забезпечуючи водночас захист стрільців від вогню супротивника.

¹¹ Переклад не зовсім точний: під поняттям «*strzelba*» мається на увазі вогнепальна зброя загалом.

¹² Редут – один із видів польових земляних укріплень – замкнутий шанець у формі квадрату або багатокутника, розрахований на ведення кругової оборони.

¹³ Кварта (чверть) – податок із королівських маєтків, яким утримувалося кварцяне військо – регулярні підрозділи коронного війська, створені для протидії татарам і козаками на Подніпров'ї, що налічували кілька тисяч вояків.

¹⁴ Можливий переклад «понирили».

бувало, якщо би без кари такий їх вчинок непокараним забулися мав. Це В.К.М. П.м.м. щиро пишу, що не тільки ці зрадники, які в тому окопі сидять, але всі, що тут є задніпровські хлопці, варто було б під один меч пустити і краще, щоби /544/ на тому місці кропива росла, ніж щоб такі люди проживати мали, які небезпеку для республіки становлять. Мало не все хлопство вже як проти урядників В.К.М., так і проти своїх давніх панів повстало, відкрито вагаючись на здоров'я їх дружин, дітей і на достаток; а на Сіверщині¹ у володіннях королевича Й.М.² що діється, знаю, що В.К.М. П.м.м. вже знати волиш. Із початку (?) я твердо гасив цей запал, і зараз будь того, В.К.М., певен, що, якщо більшої суворості з ними не використати, ще й незабаром турецьку війну Речі Посполитій принесуть, і самі на нас велику небезпеку приведуть.

Драгунів Бутлера³ ще нам не видно, які, якщо б були вислані раніше В.К.М. і панами комісарами і до нас відправлені, давно би вже цій сваволі поклав я край. Намагатися, однак, буду, використовуючи всі методи, щоб якнайкраще послужити В.К.М. П.м.м. Пану старості улановському⁴ посилаю я запрошення на службу, не сумніваюся, що він вибереться швидко і захоче послужити В.К.М.

Господаря молдавського Александра⁵ скинули, те князівство віддали Мойсеєві Могили⁶, синові воєводи Симеона⁷. Про татар дають мені знати мої шпигуни, що точно будуть, на яких Й.М.П. староста брацлавський⁸ має пильне око. Хотів би я більше війська придати йому, але бачу більшу небезпеку в цих зрадниках, які, сподіваючись на свою чисельність, всю Польщу знищити /544зв/ обіцяють.

Доводиться мені тут вже цю справу закінчувати, повідомивши тих мешканців тих країв, щоб були обережними і тієї частини війська В.К.М. з охотою виступали і збиралися.

Віддаючи при цьому вірне підданство і покірну [службу].

З обозу під Переяславом дня 18 травня 1630 [року].

Львівська Наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. – Ф. 103. Архів Санигів з Красічина. – Справи Санигів VI. – 157. Тека Прохаски V : Матеріали за роки 1627–1633. – Арк. 543–544зв.

Джерела та література

1. Історія Русів / пер. І. Драч. – К. : Веселка, 2003. – 366 с.
2. Tomkiewicz W. Powstanie kozackie z roku 1630 / W. Tomkiewicz // Przegląd Powszechny. – 1930. – Т. 187. – S. 104–128.
3. Рудницький С. Українські козаки в 1625–30 рр. / С. Рудницький // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1899. – Т. 31–32. – С. 1–76.
4. Антонович М. Переяславська кампанія 1630 р. / М. Антонович. – Прага : Укр. іст. філол. т-во в Празі, 1944. – 39 с.
5. Бевзо О. Львівський літопис і Острозький літописець : Джерелознавче дослідження / О. А. Бевзо. – К. : Наук. думка, 1971. – 184 с.
6. Мицик Ю. До історії повстання 1630 р. / Юрій Мицик // Пам'ять століть. – 1997. – № 4. – С. 28–31.
7. Floria B. Nowe materiały do dziejów powstania kozackiego 1625 roku / Boris Floria // Przegląd Wschodni. – 1998. – Т. 5. – Zesz. 1(17). – S. 27–42.
8. Bohun T. Materiały wywiadu moskiewskiego o wojskowo-politycznej sytuacji w Rzeczypospolitej w pierwszej połowie 1630 r. (Dokumenty Urzędu Wojskowego dotyczące powstania Tarasa Fedorowicza na Ukrainie wiosną 1630 r. z zespołu-kolekcji RGADA «Akta nowego uporządkowania») / T. Bohun i in. // Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym. – 2013. – Т. 25 (2). – S. 191–252.
9. Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX w. / red. K. Lepszy. – Warszawa, 1953. – 65 s.
10. Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego Hetmana Wielkiego Koronnego 1632–1646. – Kraków : Towarzystwo Naukowe Societas Vistulana, 2005. – 775 s.
11. Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu «Ogniem i Mieczem» (1648–1651) / red. M. Nagielski. – Warszawa : Viking, 1999. – 431 s.

¹ Одним із теренів найбільшого соціального вибуху під час козацького повстання 1630 р. стала Сіверщина – історико-географічний регіон над р. Десною, центром якого був Новгород-Сіверський. У той час річпосполитсько-московське прикордоння.

² Владислав IV Ваза (1595–1648) – син польського короля Зигмунта III Вази, король Речі Посполитої у 1632–1648 рр.

³ Бутлер – західноєвропейський найманець на службі в Речі Посполитої.

⁴ На той час улановським старостою був Александер П'ясечинський.

⁵ Мається на увазі Александру V Коконул, правитель Волоцького князівства у 1623–1627 рр. та Молдавського у 1629–1630 рр.

⁶ Мойсей Могила (1595–1661) став господарем Молдавського князівства 29 квітня 1630 р. і правив до кінця 1631 р., а згодом ще короткий період у 1633–1634 рр.

⁷ Симеон Могила – правитель Волощини (із перервами у 1600–1602 рр.) та Молдавії у 1606–1607 рр., батько київського митрополита Петра Могили.

⁸ Брацлавським та вінницьким старостою із 1622 р. був Адам Калиновський.

Ковалец Т. Р. Казацкое восстание 1630 г. в Украине за новонайденными польскими реляциями: публикация источников

В статье проанализировано освещение казацкого восстания 1630 г. в двух новонайденных письмах-реляциях польного коронного гетмана Станислава Конецпольского к королю Речи Посполитой Сигмунту III Вазы. Отмечается, что эти отчеты довольно информативные и позволяют не только по-новому исследовать ход казацкого выступления, но и проследить некоторые неизвестные его страницы, в частности те, которые касаются Переяславской битвы. В приложении упомянутые документы с примечаниями и комментариями публикуются впервые.

Ключевые слова: казацкое восстание 1630 г., Станислав Конецпольский, Тарас Федорович, Войско Запорожское, Речь Посполитая, публикация источников.

Kovalets' T. R. Cossack uprising in 1630 in the newfound Polish reports: sources publishing

In the article, the elucidating of Cossack uprising in 1630 in the two newfound Polish reports from Field Crown Hetman Stanisław Koniecpolski to the king of Commonwealth Sigismund III Vasa. It is noted that these reports are quite informative and allow not only to explore in a new way the progress of the Cossack uprising, but also to trace some its unknown pages, including those one, that concern Perejaslav battle. At first time, the mentioned documents with notes and comments have been published in the appendix.

Keywords: Cossack uprising in 1630, Stanisław Koniecpolski, Taras Fedorovych, Zaporozhian Host, the Polish-Lithuanian Commonwealth, sources publishing.

УДК 930.2:929:262.12

Н. М. Діанова

НАРАТИВНІ ДЖЕРЕЛА ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ ХЕРСОНСЬКО-ТАВРІЙСЬКОГО АРХІЄПІСКОПА ГАВРИІЛА (РОЗАНОВА)

У статті проаналізовано комплекс наративних джерел, які стосуються різних напрямів життєдіяльності Херсонсько-Таврійського архієпископа Гавриїла (Розанова). Вони представлені спогадами сучасників та епістолярною спадщиною архієрея. З'ясовано, що ця група документів дає можливість простежити деякі аспекти його церковної, науково-історичної та просвітницької роботи. Зазначено, що діяльність Гавриїла (Розанова) була націлена на розбудову православної церкви, розвиток духовної освіти та історичної науки. Наслідком активної евристичної, археографічної та науково-дослідницької діяльності архієпископа стало видання низки праць з церковної та світської історії Південної України.

Ключові слова: архієпископ, Гавриїл (Розанов), джерела, листування, спогади, православна церква, наука.

Гавриїл (Розанов) увійшов в аналі історії як один із видатних церковних і наукових діячів XIX ст. Близько 20-ти років він був архієпископом південноукраїнських єпархій. З його іменем пов'язано відкриття Херсонської духовної семінарії (1838 р.), першого в регіоні училища для малолітніх дівчаток-сиріт духовного звання і доньок священнослужителів при Одеському Архангело-Михайлівському жіночому монастирі (1844 р.), заснування Архієрейського дому в Одесі, розбудова чисельних церковних споруд. Разом із цим архієпископ став одним із засновників і перших дійсних членів Одеського товариства історії і старожитностей й зарекомендував себе активним дослідником історії південного регіону Російської імперії.

Діяльність Гавриїла (Розанова) не знайшла належного висвітлення в історичній літературі XIX – початку XX ст. Найбільш значимим є біографічне дослідження історика церкви протоієрея С. В. Петровського [1].

Більш жвавий інтерес дослідників до багатой наукової спадщини Гавриїла (Розанова) спостерігається в сучасній українській історіографії. Підтвердженням є низка праць О. І. Журби [2] та крім сюжети в монографії В. М. Хмарського [3], де розглядалася науково-історична діяльність архієпископа; дисертаційне дослідження Ю. В. Василич [4], яке стосується його культурно-просвітницької, релігійної та громадської роботи. Наукова діяльність Гавриїла (Розанова) знайшла своє відображення в монографії автора зазначеної публікації [5]. Подальша розробка проблеми життєдіяльності архієпископа може стати підґрунтям для окремого монографічного дослідження. Тож зазначена проблема продовжує зберігати свою актуальність.

Мета поданої статті полягає в аналізі комплексу наративних джерел, які висвітлюють різні напрями діяльності архієпископа Гавриїла (Розанова).

Наративні документи, до яких належать автобіографії, спогади, листи тощо, є важливою складовою джерельної бази історичного дослідження. Їхня інформативність зумовила широке використання як у рукописному так і в опублікованому вигляді.

Важливу групу документів серед даного типу джерел складають спогади очевидців. Життєдіяльність архієпископа Гавриїла (Розанова) найбільш повно відображена протоієреєм Серафимом Антоновичем Серафимовим. Він був фактично єдиним учнем і послідовником Владики. Народився майбутній протоієрей в сім'ї грецького священика, який в XVIII ст. переселився з Криму до Маріуполя. Тож він не лише володів грецькою мовою, але й добре знав історію, культуру й традиції греків. Під час навчання в Маріупольському духовному училищі юнак звернув на себе увагу Гавриїла (Розанова), який часто відвідував духовні